

WALDEMAR PAŁĘCKI MSF

RĘKOPISY LITURGICZNE BIBLIOTEKI KAMEDUŁÓW
W BIENISZEWIE
MATERIAŁY DO STUDIÓW ŹRÓDEŁ LITURGICZNYCH

Źródła liturgiczne wspólnot zakonnych stanowią nieodzowny element badań nad liturgią w Polsce. Do ważnych miejsc, w których Służba Boża rozbrzmiewa po dzień dzisiejszy, należy klasztor kamedułów w Bieniszewie. Miejsce to, związane z początkiem państwowości polskiej, odegrało ważną rolę od XVII wieku do czasów współczesnych, będąc oazą kontemplacji i modlitwy. Życie pustelnicze, chociaż jest pozbawione śpiewu i przepychu liturgii rodziny benedyktyńskiej, to jednak Służba Boża stanowi w nim centralny element życia wspólnotowego, jak też pełni funkcję formacyjną. Wskazując na dzieje tego miejsca, należy zwrócić uwagę na zachowane w nim źródła liturgiczne. Ze względu jednak na kontemplacyjny i pustelniczy charakter eremu bieniszewskiego, wiele z nich jest nieznanymi dla współczesnych liturgistów. Celem niniejszego artykułu będzie przedstawienie zachowanych w tym eremie dwóch rękopisów liturgicznych, pochodzących z XVIII wieku, które powstały na użytek eremitów. Na początku należy jednak wskazać na specyfikę pustelni jako miejsca kultu.

EREM BIENISZEWSKI JAKO MIEJSCE KULTU

Pustelnia bieniszewska sięga swymi korzeniami początku państwa polskiego oraz działalności Pięciu Braci Męczenników w X wieku w puszczy kazimierskiej. Jakkolwiek nie milknie dyskusja na temat, czy miejscem tym

Dr WALDEMAR PAŁĘCKI MSF – adiunkt Katedry Historii Liturgii w Instytucie Teologii Pastoralnej KUL; adres do korespondencji: ul. Radziszeńskiego 7, 20-039 Lublin; e-mail: wpalecki@kul.pl

był Międzyrzecz, czy okolice Kazimierza Biskupiego, to liturgicznie ujmując najnowsze *Martyrologium Rzymskie* określa teren pobytu i męczeńskiej śmierci Pięciu Braci jako: „Apud Casimiriam ad Vartam fluvium in Polonia...”¹. Na prośbę księcia Bolesława Chrobrego w 1002 r. zostali sprowadzeni na to miejsce dwaj zakonnicy z Włoch – Jan i Benedykt, związani ze św. Romualdem († 1027). Władca Polski ufundował dla nich pustelnię oraz zapewnił niezbędne środki do życia. Do dwóch zakonników dołączyli wkrótce trzej Polacy: Izaak, Mateusz oraz Krystyn. Zamieszkali oni wówczas w jednym budynku obok wzniesionego kościoła, a cały teren otoczyli cierniowym płotem. W tym odosobnionym miejscu przygotowywali się do prowadzenia misji wśród pogan. Czekając na powrót swego współbrata Barnaby, który miał przywieźć od papieża Sylwestra II (999-1003) odpowiednie dokumenty, zezwalające na ich działalność misyjną, zginęli śmiercią męczeńską w nocy z 10 na 11 listopada 1003 r., zamordowani z powodu dziesięciu funtów srebra, które otrzymali na podróż do Rzymu. Zabójcy nie wiedzieli jednak, że zakonnicy zwrócili wcześniej pieniądze otrzymane od Bolesława Chrobrego (966-1025). Miejsce wspólnego życia Pięciu Braci stało się szczególnym miejscem ich kultu. Na prośbę brata Barnaby oraz biskupa poznańskiego Ungera († 1012) papież Jan XVIII (1004-1009) zaliczył zakonników w poczet świętych². Klasztor założony przez Pięciu Braci przestał prawdopodobnie istnieć w 1027 r. lub podczas antyfeudalnego powstania ludności za Mieszka II (990-1034)³.

Kult świętych w tym miejscu na nowo ożył w XVI wieku. W 1504 r. wojewoda kaliski Mikołaj Lubrański (1460-1524) odkupił miejscowość Kazimierz od biskupa lubuskiego i razem ze swym bratem Janem (1456-1520), który był biskupem poznańskim, postanowił założyć fundację dla bernardynów w celu podtrzymania i rozwinięcia kultu Pięciu Braci. Zakonnicy zamieszkali w tym miejscu w 1514 r. Zwieńczeniem było wybudowanie trzyskrzydłego klasztoru wraz z jednonawowym kościołem, którego dedykacji dokonał biskup Jan Łatański (1463-1540) w drugiej połowie 1525 r. Kościół otrzymał wezwanie św. Jana Chrzciciela oraz Pięciu Braci Męczen-

¹ Por. *Martyrologium Romanum ex decreto Sacrosancti oecumenici concilii Vaticanii II instauratum auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatum. Editio Altera*. Città del Vaticano 2004 s. 619.

² Por. S. Paśzek, *Pięciu Braci Męczenników*. Konin 2001 s. 25.

³ Por. K. Górska-Górska, *Kazimierz Biskupi w średniowieczu*. W: *Dzieje Kazimierza Biskupiego*. Red. Z. Chodyła. Cz. 1. Kazimierz Biskupi-Konin 2002 s. 35; M. Daniluk, *Kameduli. II. W Polsce*. EK 8 kol. 442.

ników, wskazując tym samym na żywy związek tego miejsca z duchowymi synami św. Romualda⁴.

Ziemie te stały się szczególnym miejscem, w których rozbrzmiewała chwała Boża, kiedy w XVII wieku niedaleko Kazimierza Biskupiego, w Bieniszewie zbudowano erem kamedulski. O powstanie tej fundacji zabiegali o. Hieronim Krasowski pochodzący z Litwy, oraz Sylwan Boselli z Wenecji. Starania o fundację klasztoru podjęto w 1621 r. u wielkiego marszałka koronnego Mikołaja Wolskiego (1553-1630). Właścicielem Bieniszewa był wówczas Wojciech Kadzidłowski (1600-1666), starosta radziejewski, kasztelan inowrocławski oraz sekretarz kancelarii królewskiej za królów Zygmunta III († 1632), Władysława IV († 1648) i Jana Kazimierza († 1672). Wobec niechęci właściciela tych ziem zakonnicy zwrócili się bezpośrednio do pary królewskiej oraz biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebnickiego (1607-1679). Ostatecznie właściciel Bieniszewa wydał zgodę i król Jan Kazimierz we Lwowie 1 sierpnia 1663 r. pozwolił na erygowanie klasztoru. Niecały rok później, 7 czerwca 1664 r., prymas Wacław Leszczyński (1605-1666) uroczyście erygował klasztor. W wybudowanym drewnianym kościele pierwsza Msza św. została odprawiona 17 października 1666 r.⁵ Zakonnicy do tej pustelni zostali sprowadzeni z Bielan pod Warszawą⁶. W 1708 r. klasztor ten został podniesiony do rangi przeoratu⁷.

Pustelnia bieniszewska była świadkiem wielu burzliwych wydarzeń. W 1741 r. drewniany kościół został podpalony przez jednego z zakonników, który prawdopodobnie cierpiał na zaburzenia psychiczne. W przeciągu roku odbudowano zabudowania klasztorne i w 1747 r. przystąpiono do wznoszenia murowanego kościoła. Ze względu jednak na brak funduszy został on ukończony dopiero w 1781 r. oraz dedykowany w 1797 r.⁸. Pierwsza kasata klasztoru miała miejsce w 1819 r. z powodu małej liczby zakonników. Wprawdzie po zamknięciu eremu początkowo opiekę nad kościołem sprawował proboszcz kazimierski Franciszek Ksawery Łączkiewicz, to jednak wkrótce klasztor uległ zniszczeniu. Ponowne osiedlenie zakonników miało miejsce dopiero 118 lat później, a mianowicie 2 lipca 1937 r. Życie zakonne nie trwało tu długo, ponieważ w listopadzie 1939 r. zabudowania zakonne

⁴ Por. R. Linette. *Zabytki sztuki kościelnej w Kazimierzu Biskupim*. W: *Dzieje Kultu Pięciu Braci Męczenników w Polsce i Europie*. Red. A. Szymkowski. Cz. 2. Kazimierz Biskupi 2002 s. 131.

⁵ Por. M. M. Florkowscy. *Kameduli*. Kraków 2005 s. 307-308.

⁶ Por. A. Małyśz. *Bieniszew*. EK 2 kol. 541.

⁷ Por. Daniluk. *Kameduli*. II. *W Polsce* kol. 442.

⁸ Por. Florkowscy. *Kameduli* s. 311.

zamieniono na obóz przejściowy dla duchowieństwa. Zakonnicy powrócili do pustelni wczesną wiosną 1945 r. Zniszczenia wojenne były jednak tak znaczne, że dopiero w latach sześćdziesiątych prace renowacyjne objęły wystrój kościoła⁹. Jedynymi bowiem zabytkowymi elementami z osiemnastowiecznego wystroju, ocalałymi po wojnie, były drzwi intarsjowane prowadzące do kaplicy św. Krzyża, stalle z 1755 r. oraz szafy w zakrystii z 1760¹⁰. Od drugiej wojny światowej do czasów współczesnych nieprzerwanie w tym miejscu trwa życie eremickie prowadzone według reguły św. Benedykta oraz konstytucji Kongregacji Pustelników Kamedułów Góry Koronnej.

MANUALE DE BENEDICTIONIBUS. EREMUS BIENISZEWSKI 1780

Rękopisem, którego tytuł znajdujący się na okładce wyraźnie wskazuje na proveniencję bieniszewską, jest *Manuale de Benedictionibus. Eremus Bieniszewski 1780*. Na stornie tytułowej znajduje się natomiast napis: *Manuale Divini officii. De Benedictionibus, Pars Secunda*. Nie zachowała się w archiwum eremu pierwsza część tej książki. Podobnie powinna być znana trzecia część, a na jej istnienie wskazuje fakt, że na jednej karcie odwołującej do tej części pozostawiono puste miejsce na wstawienie numeru odpowiedniej strony¹¹. Rękopis ten jest niewielkich rozmiarów – 10 × 17 cm i liczy 106 stron. Oprawiony został w sztywną zwykłą tekturową okładkę bez ozdób, na której umieszczono wyraźną datę jej powstania i tytuł. Księga ta zachowała się w dobrym stanie. Pismo jest staranne, pozwala na odczytanie tekstów. Cechą charakterystyczną jest to, że obrzędy zostały napisane w jednym kolorze, ale rubryki podkreślono ze względu na czytelność. Ponadto tekst na każdej stronie umieszczono w ramce, co stanowi jedyny ozdobny element. Czas powstania tego źródła na użytek liturgiczny wskazuje na kończenie budowy murowanego kościoła w Bieniszewie. Trudności finansowe zaistniałe w tym czasie mogły sprzyjać tendencji przepisywania koniecznych ksiąg ze względu na znaczne koszty związane z zakupem nowych. *Manuale* to nie posiada żadnej sygnatury.

Księga została podzielona na cztery części. Część pierwszą tworzą następujące celebracje: 1. *De Indutione Novitiorum*; 2. *Na Oblaty przy obłuczy-*

⁹ Por. W. Stalica. *Zarys dziejów konwentu ojców kamedułów w Bieniszewie (1663-1985). Dzieje kultu Pięciu Braci Męczenników w Polsce i Europie* cz. 2 s. 146-157.

¹⁰ Por. A. Mały sz. *Bieniszew* kol. 541.

¹¹ Por. *Manuale de Benedictionibus. Eremus Bieniszewski 1780* s. 30 (dalej: *Manuale*)

nach (!); 3. *De Novitiorum Professione*; 4. *Dla Braci konwersów, którzy po łacinie czytać nie mogą Forma Professji*; 5. *Benedictio Aquae diebus Dominicis, et quandocumque opus fuerit, praeparatio Sale*; 6. *Benedictio Numismatum, et Caravacarum SS.P.N. Benedicti*; 7. *Benedictio Coronae Salvatoris*; 8. *Benedictio Crucis, seu Tabulae, in qua Crucifixus depictus est*; 9. *Benedictio item Crucis parva ad Rosarium vel Coronas*; 10. *Benedictio imaginum, seu Statuarum Christi aut aliorum Sanctorum*; 11. *Benedictio Statua seu Imaginis B.M.V.*; 12. *De Reconciliatione Ecclesiae*; 13. *Benedictio Campanae*. 14. *Benedictio cuiuscunquae Indumenti Sacerdotalis*; 15. *Reconciliatio Pallarum, Corporalium, et Lintheaminum Sacrorum post ablutionem*.

Pierwszą część otwierają celebracje związane z życiem zakonnym. Rozpoczyna je obrzęd obłóczyn nowicjuszy, który został zapisany w języku łacińskim. W paragrafie drugim natomiast zamieszczono teksty polskie, ale tylko dialogu między kandydatem a przełożonym. Pozostałe modlitwy odmawiane przez celebransa recytowano w języku łacińskim. Drugim obrzędem związanym z życiem zakonnym jest profesja pustelnicza. W paragrafie III podano teksty liturgiczne i celebracje przewidziane podczas ślubów zakonnych. Cechą charakterystyczną jest, że sama rota przysięgi w kolejnym paragrafie występuje w języku polskim, a odczytywali ją podczas profesji bracia konwersi, którzy nie znali łaciny¹².

Kolejne celebracje w tej części dotyczą bezpośrednio błogosławieństw. Otwiera je błogosławieństwo wody w niedziele, oraz kiedy zajdzie taka potrzeba, przygotowanie soli. Modlitwy znajdujące się w tej części Manualu są tożsame z innymi księgami potrydenckimi¹³.

Oddzielnymi celebracjami są błogosławieństwa związane z przedmiotami świętymi. Otwiera je obrzęd błogosławienia medalików i krzyży św. Benedykta. Na oznaczenie krzyży występuje tu łacińskie słowo *caravaca*. Pojęciem tym określano krzyż typu patriarchalnego o dwóch belkach poprzecznych, wykonany z metalu, który stanowił szczególną ochronę przed złem, jak też morowym powietrzem¹⁴. Błogosławieństwo to miało miejsce po zakończeniu Mszy św. i odcytaniu ostatniej Ewangelii. Własnym obrzędem zakonnym znajdującym się w tej księdze jest błogosławieństwo koronki Zbawiciela. W rubrykach zamieszczono informację, że mogli tego dokonywać

¹² Por. *Mauale* s. 2-16.

¹³ Por. *Mauale* s. 16-19.

¹⁴ Por. J. K o p e ć. *Karawaka*. EK 8 kol. 779.

tylko ojcowie kameduli¹⁵. Wśród innych celebracji na uwagę zasługuje błogosławieństwo krzyża. W prezentowanym źródle występują dwa obrzędy. Pierwszy z nich dotyczy błogosławieństwa krzyża lub obrazu, na którym została umieszczona postać Ukrzyżowanego. Celebracja ta ma charakter uroczysty, co podkreśla m.in. liczba modlitw, jak też stosowanie podczas niej pokropienia wodą pobłogosławioną oraz okadzenia. Druga celebracja to pobłogosławienie małego krzyża, który noszony był na szyi lub doczepiany do różańców i koronek¹⁶.

Do ważnych błogosławieństw związanych ze świętymi przedmiotami należą obrzędy benedykcyj obrazów czy rzeźb Chrystusa, Maryi oraz Świętych. Podzielone one zostały na dwie odrębne celebracje. Inne modlitwy odmawiano w czasie błogosławienia wizerunków Chrystusa i Świętych, a inne Bogarodzicy. Szczególnie ten ostatni był rozbudowany, gdyż wzbogacono tę celebrację o recytację tekstów biblijnych. Należały do nich Psalm: *Fundamenta eius in montibus Sanctis* – „Budowla Jego jest na świętych górach” (87 [86]), *Ad te levavi oculos meos* – „Do Ciebie wznoszę me oczy” (123 [122]) oraz hymn *Magnificat*¹⁷.

Kolejne dwa błogosławieństwa związane są z miejscem świętym. Pierwsze z nich to oczyszczenie kościoła. Benedykcja ta sprawowana była, gdy którykolwiek kościół Kongregacji został zbezczeszczony¹⁸. Drugi obrzęd to błogosławienie dzwonów. Celebrację tę sprawowano w sposób uroczysty w danej wspólnocie. Błogosławieństwo to jednak nie przewidywało namasz-

¹⁵ Por. *Manuale* s. 19-22.

¹⁶ Por. *Manuale* s. 23-28.

¹⁷ Por. *Manuale* s. 28-31.

¹⁸ W księdze tej jest mowa o przelaniu krwi, które powodowało zbezczeszczanie kościoła. Więcej informacji na temat szafarza tej celebracji można znaleźć w rubrykach w *Rituale Sacramentorum* z 1892 r., gdzie przypomniano, że jeżeli kościół nie był dedykowany, wówczas rekonyliacji mógł dokonać prezbiter delegowany przez biskupa. W innych przypadkach pozwolenia udzielała Stolica Apostolska. Normy prawne dotyczące zbezczeszczania (*violatio*) kościoła oraz rekonyliacji podaje Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r. Według kanonu 1172 par. 1 następujące czyny powodowały sprofanowanie kościoła: zabójstwo, samobójstwo, przelanie krwi wewnątrz kościoła, używanie budowli sakralnej do bezbożnych celów, np. kultu heretyckiego, schizmatycznego, jako stajni, hali targowej, koszar dla wojska, miejsca egzekucji, jak też pogrzebanie w kościele osoby niewierzącej czy ekskomunikowanej. W kanonach 1176-1177 podano, że rekonyliacji kościoła poświęconego mógł dokonać rektor kościoła lub inny prezbiter, natomiast jeżeli kościół był dedykowany, obrzęd ten zastrzeżony był biskupowi, wyższemu przełożonemu zakonowi kleryckiego na prawie papieskim lub ich delegatom. W razie nagłej przyczyny rekonyliacji kościoła dedykowanego mógł dokonać również rządca kościoła, ale miał zawiadomić o tym ordynariusza. Por. *Rituale Sacramentorum*. Cracoviae 1892 s. 485-489; F. Bączko w i c z. *Prawo Kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*. T. 2. Kraków 1933² s. 197-199.

czenia olejem świętym¹⁹. Dwa ostatnie zamieszczone w tym rozdziale dotyczą błogosławieństwa jakichkolwiek szat liturgicznych oraz rekunciacji palek, korporałów i obrusów po praniu. Występujące tu modlitwy wskazują na wyjątkowy szacunek tych szat do użytku mszalnego²⁰.

Rozdział drugi omawianej księgi tworzy jedenaście błogosławieństw związanych głównie z życiem agrarnym. Należą do nich następujące: 1. *Benedictio Domus Novae*; 2. *Benedictio item Domus quovis tempore*; 3. *Benedictio Braxatorii cum suis vasis et cellaris*; 4. *Benedictio Putei novi*; 5. *Benedictio horrei*; 6. *Benedictio Agrorum*; 7. *Benedictio contra Aves, Vermes, Mures, vel alia animalia, fructus, terram, aquas vastantia*; 8. *Benedictio Stabuli*; 9. *Benedictio Salis, quod datur animalibus*; 10. *Benedictio Animalium*; 11. *Benedictio Contra maleficia Lactis; Exorcismus lactis; Exorcismus Butyrii; Exorcismus Diaboli*.

Pierwsze dwa błogosławieństwa związane były z benedykcją domów mieszkalnych. Otwiera je błogosławieństwo nowego domu, sprawowane przed osiedleniem się eremitów w nowej pustelni, która bądź to została dopiero zbudowana, bądź adoptowana do potrzeb życia eremickiego. Zakonnicy gromadzili się w kościele lub oratorium, a następnie procesyjnie obchodzili miejsca, udzielając błogosławieństwa i upraszając wstawiennictwa Bogarodzicy oraz św. Benedykta i św. Romualda. Drugie krótkie błogosławieństwo domu zamieszczone zostało ze względu na możliwość dokonania tej benedykcji w jakimkolwiek czasie²¹. Rozbudowaną formą jest błogosławieństwo browaru wraz ze sprzętem i piwnicami. Teksty oracji przeplatane są recytacją Psalmu 144 [143]: *Benedictus Dominus* – „Błogosławiony Pan”, jak też prologiem Ewangelii według św. Jana. Na zakończenie odmawiano obszerny egzorcyzm zamieszczony na sześciu stronach omawianej księgi. Podczas tej benedykcji używano nie tylko wody pobłogosławionej, ale również kadzidła²².

Kolejne błogosławieństwa dotyczą innych miejsc związanych z codziennym użytkowaniem. Prostą celebracją w tej księdze jest błogosławieństwo studni, ale za to w formie rozbudowanej występuje tu benedykcja spichlerza. Obrzędy tego ostatniego wzbogacono o teksty biblijne. Przewidziano czytanie ze Starego Testamentu, przypominające wydarzenia, kiedy Józef zgromadził zboże w spichlerzach i otworzył je w czasie głodu (por. Rdz 41, 45 nn.) oraz

¹⁹ Por. *Manuale* s. 31-36.

²⁰ Por. *Manuale* s. 36-37.

²¹ Por. *Manuale* s. 37-40.

²² Por. *Manuale* s. 40-52.

Ewangelię proklamującą przypowieść o chwaście zasianym pomiędzy zbożem (por. Mt 13, 24-30)²³.

Błogosławieństwo pól, sprawowane przeciwko szarańczy i innym szkodnikom, jak też następująca po nim benedykcja przeciwko ptakom, owadom, myszom, miały charakter egzorcyzmów. Na uwagę zasługuje dobór Ewangelii odczytywanej w czasie tego obrzędu. Ostatni nakaz misyjny, wypowiedziany przez Jezusa przed wstąpieniem do nieba, to zapewnienie uczniów o udzielonej im mocy wypędzania złych duchów, władzy nad węzami, trucziznami oraz uzdrawiania chorych (por. Mk 16, 15-18). Drugie z tych błogosławieństw ma wyraźny charakter egzorcyzmu przez umieszczenie w tym obrzędzie modlitwy o tej treści²⁴.

Błogosławieństwa zwierząt niejako otwiera w tej części benedykcja stajni, obory. Obrzęd ten miał uroczysty charakter i dokonywano go przeważnie razem z błogosławieniem całego eremu. Sprawowany oddzielnie rozpoczął się recytacją Litanii do Świętych, w której nie wymieniano ich z imienia, ale jedynie przyzywano poszczególne grupy Świętych. W celebracji tej odczytywano fragment przypominający o dwudziestoletniej służbie Jakuba, kiedy opiekował się trzodą Labana. Wielka troskliwość tego patriarchy miała być pobudką dla zakonników do sumiennej pracy (por. Rdz 31, 38-42). Po tym czytaniu recytowano Psalm 144 [143]: *Benedictus Dominus* – „Błogosławiony” Pan oraz odczytywano fragment Ewangelii o pasterzach, którzy trzymali straż nocną nad trzodą i za namową aniołów udali się do Betlejem, aby oddać pokłon narodzonemu Zbawicielowi (por. 2, 8-16). Celebrację kończył egzorcyzm²⁵. Dziewiąte błogosławieństwo w tej grupie dotyczy soli dawanej zwierzętom wraz z paszą. Kolejną natomiast benedykcję zwierząt odmawiano w czasie zarazy lub chorób, na które były one narażone. Podobnie ten obrzęd otwiera recytacja Litanii do Świętych²⁶. Ostatnie błogosławieństwo w tej grupie dotyczyło produktów pochodzenia zwierzęcego: mleka i masła. Benedykcja ta ma charakter egzorcyzmu odmawianego nad tymi produktami²⁷.

Najmniej błogosławieństw znajduje się w rozdziale trzecim. Należą do nich: 1. *Benedictio Arborum et fructuum earum*; 2. *Benedictio Fructum quorumcunque*; 3. *Benedictio Panis et Aquae in Festo S. Agathae*; 4. *Exorcismus*

²³ Por. *Manuale* s. 52-55.

²⁴ Por. *Manuale* s. 55-59.

²⁵ Por. *Manuale* s. 59-65.

²⁶ Por. *Manuale* s. 66-68.

²⁷ Por. *Manuale* s. 68-73.

contra Locustas; 5. *Exorcismus contra imminensem Tempestatem*; 6. *Modus Benedicendi Apes*; 7. *Benedictio Olei*; 8. *Benedictio pro aquis infectis*.

Pierwsze dwa obrzędy dotyczyły drzew i ich owoców. Cechą charakterystyczną jest, że w jednej z tych modlitw wzywano wstawiennictwa św. Błażeja († ok. IV wieku), męczennika, św. Ubalda z Gubbio († 1160) i św. Antoniego z Padwy († 1459)²⁸. Benedykcja chleba i wody w dzień św. Agaty († ok. III wieku) zamieszczona w tym źródle nie różni się od tych występujących w innych źródłach liturgicznych. W rubrykach przypomniano jedynie, że należało je sprawować w czasie Mszy św. przed zakończeniem Kanonu Mszalnego. W rubrykach kończących przypomniano natomiast, że w przypadku pożaru pobłogosławiony chleb należało wrzucić do ognia²⁹. W paragrafie czwartym znajduje się egzorcyzm przeciwko szarańczy. Nieco dziwi umieszczenie tego obrzędu właśnie w tym miejscu, gdyż w poprzednim rozdziale znajdują się dwa o podobnej treści³⁰.

Najbardziej rozbudowany obrzęd – egzorcyzm przeciwko zagrażającej nawałnicy – sprawowano, gdy burza mogła zniszczyć pola, winnice czy zasiewy. Celebracja ta dokonywała się w kościele przy udziale całego konwentu. Oprócz przewidzianych tu oracji można było dodać odpowiednie teksty modlitewne, upraszając wstawiennictwa Patrona danego eremu³¹.

W tym rozdziale zamieszczono również błogosławienie pszczoł. Miało ono uroczysty charakter chociażby przez dodanie Litanii do Świętych oraz odczytanie prologu Ewangelii według św. Jana³². Przedostatnie błogosławieństwo dotyczyło oleju, w czasie którego to obrzędu odmawiano również egzorcyzm. Ostatnie natomiast dotyczy zakażonej wody. Modlitwę błogosławienia poprzedza tu fragment Ewangelii przywołujący scenę chrztu Jezusa w Jordanie. Kopista popełnił jednak w tym miejscu błąd, wskazując, że chodzi o fragment Ewangelii według św. Marka. Znajdujący się tu jednak tekst został zaczerpnięty z Ewangelii według św. Mateusza (3, 13-17)³³.

Ostatni, czwarty rozdział tej księgi zawiera jedenaście różnych błogosławieństw: 1. *Benedictio Novae Navis*; 2. *Benedictio Retis*; 3. *Benedictio Piscinae et Piscium*; 4. *Benedictio pro copiosa Piscatione*; 5. *Benedictio Salvatoris ab Horta contra Febres*; 6. *Benedictio Remedium contra Febres*;

²⁸ Por. *Manuale* s. 73-74.

²⁹ Por. *Manuale* s. 74-75.

³⁰ Por. *Manuale* s. 76-78.

³¹ Por. *Manuale* s. 78-83.

³² Por. *Manuale* s. 83-85.

³³ Por. *Manuale* s. 85-87.

7. *Benedictio Medicinae*; 8. *Benedictio item cuiuscunque Medicinae*; 9. *Benedictio vini pro infirmis*; 10. *Benedictio panis pro infirmis*; 11. *Benedictio ad quodcunque comestibile et potabile*.

Cztery pierwsze dotyczą błogosławieństwa nowej łodzi, sieci, stawu i ryb. Stanowią one krótkie celebracje tematyczne. Bardziej rozbudowaną jest ostatnia z nich, upraszająca obfitego połowu. Sam obrzęd wzbogacono tekstami biblijnymi. Przewidywano m.in. recytację Psalmu 8: *Domine Dominus noster* – „O Panie nasz Panie”, jak też proklamację dwóch fragmentów Ewangelii. W pierwszym w nich przypominano wydarzenia znad Jeziora Tyberiadzkiego, kiedy obfity połów ryb przez Apostołów stał się znakiem rozpoznawczym Chrystusa zmartwychwstałego (por. J 21, 1-14). Podobnie tematycznie powiązana była druga ewangelia o cudownym połowie ryb (por. Łk 5, 1-7). Pomiędzy tymi dwoma fragmentami recytowano Kantyk (Dn 3, 57-88): *Benedicite omnia opera Domini Domino* – „Błogosławcie Pana wszystkie dzieła Pańskie”, jak też Psalm 149 [148]: *Laudate Dominum* – „Chwalcie Pana”³⁴.

Kolejne błogosławieństwa dotyczyły chorych. Otwiera je benedykcja zaczerpnięta z tradycji franciszkańskiej. Związane ono było z osobą bł. Salwatora z Horty († 1567), franciszkaniana, który znany był jako cudotwórca³⁵. Obrzęd ten znajduje się tylko w Toruńskim *Libellus Benedictionis* z 1691 r. Proweniencja franciszkańska tej książki wskazuje że było ono stosowane w liturgicznej tradycji kapucynów i tą drogą przejęte zostało w innych środowiskach³⁶. Późniejsza data rękopisu kamedulskiego wskazuje, że autor podczas kopiowania mógł się posługiwać księgą reprezentującą tę tradycję.

Drugą benedykcją przeciw gorączce był obrzęd umieszczony w paragrafie szóstym. Nosi on tytuł: *Benedictio Remedium contra Febres. Ex Sancto Ambrosio* – *Błogosławieństwo lekarstwa przeciw gorączce. Od świętego Ambrożego*³⁷. Podobnie, jak poprzednie ma swoją proveniencję w Toruńskim *Libellus Benedictionis* z 1691 r.³⁸.

Cztery kolejne błogosławieństwa związane są również z osobami chorymi. Dotyczą one benedykcji lekarstw, jak też wina i chleba dla chorych. Są to krótkie celebracje. Bardziej rozbudowane jest jedynie błogosławieństwo wina dla chorych, gdyż oracje tu występujące zostały poprzedzone egzor-

³⁴ Por. *Manuale* s. 87-93.

³⁵ Por. *Manuale* s. 93-94.

³⁶ Por. Z. W i t. *Troska o człowieka chorego*. Lublin 1995 s. 157-158.

³⁷ Por. *Manuale* s. 94-99.

³⁸ Por. W i t. *Troska o człowieka chorego* s. 158-161.

cyzmem. Ostatnią celebracją jest błogosławieństwo czegokolwiek do jedzenia czy picia³⁹. Pierwsze z tych błogosławieństw wskazuje również na pochodzenie z tradycji franciszkańskiej. Występuje w toruńskim *Libellus Benedictionis* z 1691 r.⁴⁰. Podobnie w tym źródle można odnaleźć obrzęd błogosławienia wina⁴¹. Ostatnie błogosławieństwo z tej grupy, dotyczące czegokolwiek do jedzenia i picia, występuje zarówno w pierwszej edycji *Rituale Romanum*⁴², jak też poświadczają je inne przedsoborowe polskie księgi liturgiczne⁴³.

Na zakończenie tej księgi, pod ostatnim błogosławieństwem, umieszczono dedykację: *Ad M.D.T.O.M.G. B.I.C.V.M. C.SS.PP.NN.B.&R. ac OO. SS. Venerationem*. Można zaproponować następujące jej odczytanie: *Ad M.[aiorem] D.[ei] T.[rinitatis] O.[mnipotentis] M.[aximi] G.[loriam] B.[eatae] I.[mmaculatis] C.[onceptionis] V.[irginis] M.[ariae] C.[eu] SS.[sanctorum] PP.[patrum] NN.[nostrorum] B.[enedicti] &[et] R.[omualdi] ac OO.[omnium] SS.[sanctorum] Venerationem*. – Na większą chwałę Wszechmogącego, Największego, Trójjedynego Boga, Błogosławionego Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Dziewicy Maryi, podobnie jak świętych Ojców Naszych Benedykta i Romualda, jak też ku czci wszystkich Świętych.

DEVOTIONALE AB DIVERSIS EREMITIS COMPOSITUM AB ANNO 1710-1820 ETIAM IN DIVERSIS EREMIS

Księgą stanowiącą kompilację kilku źródeł jest rękopis noszący tytuł *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremis*. Sam tytuł zamieszczony na okładce wskazuje na to, że teksty te zostały ułożone przez eremitów w różnych pustelniach. Data powstania kompilacji wskazuje na lata 1710-1820. Ostatni tekst dołączony do tej księgi to starodruk o czci i naśladowaniu św. Józefa, pochodzący z 1749 r. Nie można wykluczyć, że księga ta powstała w całości lub w części w eremie bieni-

³⁹ Por. *Manuale* s. 99-104.

⁴⁰ Por. W i t. *Troska o człowieka chorego* s. 183-184.

⁴¹ Por. tamże s. 178-179.

⁴² Por. *Rituale Romanum*. W: *Rituale Romanum. Editio Princeps (1614). Edizione anastatica. Introduzione e Appendice a cura di Manlio Sodi – Juan Javier Flores Arcas*. Città del Vaticano 2004 s. 151.

⁴³ Występuje ono już od pierwszej edycji Rytuału Piotrkowskiego; *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum*. T. II. Cracoviae 1631 s. 19; *Rituale Sacramentorum* s. 461; *Collectio Rituum*. Katowice 1963 s. 218-219.

szewskim. Wskazuje na to podobieństwo stylu pierwszej i drugiej części z wcześniej prezentowaną księgą liturgiczną. Kasata eremu bieniszewskiego w 1819 r. sugeruje jednak, że omawiane źródło mogło zostać przywiezione później, po kasacie innego eremu. Prezentowana księga jest niewielkich rozmiarów – 10 × 17,6 cm. Została oprawiona w sztywną tekturową oprawę, na której przyklejono kartę z tytułem. Zachowała się w dobrym stanie. Nie posiada sygnatury.

Na wewnętrznej stronie okładki zamieszczono napis: *Ex Libris Josephi Marian Kondyszewski Congregatio Eremitarum Camalduliensium*. Dukt pisma nie wskazuje jednak na podobieństwo z którąkolwiek częścią tego rękopisu. Na przeciwległej stronie, w górnym prawym rogu, znajduje się nieczytelny podpis któregoś z innych właścicieli tej księgi.

Devotionale składa się z sześciu niezależnych, rękopiśmiennych części, jak też wspomnianego już doklejonego na końcu starodruku. Pierwsza z nich jest najobszerniejsza i liczy 127 stron. Została napisana przez jednego autora. Zużycie kart świadczy o posługiwaniu się nią w życiu eremickim. Przedstawione tu celebracje dotyczą obrzędów związanych z liturgiczną troską o człowieka chorego, umierającego, jak też zmarłego. Ta część została napisana wyraźnym pismem. Tekst na każdej stronie umieszczono w ramce, jest napisany jednym kolorem atramentu, a rubryki zostały podkreślone ze względu na czytelność.

Księga została podzielona na cztery rozdziały. W pierwszym znajdują się trzy paragrafy. Rozpoczynają je: *Preces dicendae in visitatione Infirmorum* – „Modlitwy odmawiane w czasie odwiedzin chorych”. Do pewnych cech charakterystycznych należy zaproponowanie odmówienia po powitaniu i wstępnej modlitwie Litanii do Najświętszej Maryi Panny, jak też jednego lub dwóch z psalmów pokutnych lub Psalmu 91 [90]: *Qui habitat in adiutorio Altissimi* – „Kto przebywa pod osłoną Najwyższego”⁴⁴. Brakuje tutaj również możliwości odczytania tekstów biblijnych, o których mowa chociażby w innych księgach rzymskich⁴⁵.

W paragrafie drugim: *Visitatio et Benedictio Infirmorum cum Reliquiis Sanctorum* – „Nawiedzenie i błogosławieństwo chorych relikwiami Świętych” zamieszczono obrzęd upraszający łaski zdrowia za wstawiennictwem Świętych. Cechą charakterystyczną jest, że po wstępnych modlitwach celeb-

⁴⁴ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. I s. 2-5 (dalej: *Devotionale I*).

⁴⁵ Por. *Rituale Romanum* s. 80-84.

rans odczytywał fragment z Ewangelii według św. Łukasza o uzdrowieniu teściowej Szymona Piotra (por. Łk 4, 38-39). Na zakończenie obrzędu celebrans podawał do ucałowania relikwie i udzielał nimi błogosławieństwa⁴⁶.

Trzeci paragraf pierwszego rozdziału, zatytułowany *De Fidei Catholicae Professione* – „O wyznaniu wiary katolickiej”, podaje formuły, które mogły być wykorzystane podczas obrzędów chorych, a miały na celu odnowienie i pogłębienie wiary. W rubrykach zaznaczono, że praktyka wyznania wiary przez osoby chore i umierające jest godna pochwały. Należało dokonać tego według tekstów zatwierdzonych zgodnie z dekretami Soboru Trydenckiego. Szczególnie w obliczu śmierci pustelnicy powinni być zachęcani przez innych do złożenia tego wyznania. *Devotionale* zamieszcza trzy formuły. Pierwsza z nich rozpoczynała się od słów: *Ego N. firma fide credo et confiteor* – „Ja N. mocny w wierze wyznaję i wierzę”. Druga natomiast od: *In nomine Patris, et Filii et Spiritus Sancti*, a poprzedzona jest tytułem: *Aut fiat sequens Protestatio seu Testamentum quoddam Fidei, cuilibet Christiano iam morituro valde utile* – „Albo niech ma miejsce następujące oświadczenie lub wyznanie tejże wiary, bardzo pożyteczne dla każdego umierającego chrześcijanina”. Człowiek powinien codziennie przed snem składać wyznanie wiary, aby być przygotowanym na moment śmierci, dlatego trzecia formuła znajdująca się w tej księdze została zatytułowana *Testamentum hominis christiani ante somnum quotidie faciendum* – „Wyznawanie chrześcijanina, które ma być dokonane codziennie przed snem”⁴⁷.

Drugi rozdział omawianego źródła składa się z czterech paragrafów. W pierwszym z nich, zatytułowanym *De Communionem Infirmorum Fratrum* – „O komunii chorych braci”, obrzędy liturgiczne zostały poprzedzone długimi rubrykami, w których szczegółowo opisano przebieg samej celebracji, jak też miejsce, które należało przygotować. Podczas obrzędu wskazano również, że prezbiter powinien pouczyć i zachęcić chorego do przyjęcia Komunii św. Temu upomnieniu towarzyszyła również praktyka wyznania wiary, o której była mowa w pierwszym rozdziale tej księgi. Jeżeli nie udzielano sakramentu namaszczenia chorych, zaraz po Komunii zanoszono *Sanctissimum* do Kościoła⁴⁸.

Udzielenie sakramentu namaszczenia chorych zostało opisane w paragrafie drugim drugiego rozdziału: *De ordine ministrandi Sacramentum*

⁴⁶ Por. *Devotionale I* s. 6-8.

⁴⁷ Por. *Devotionale I* s. 9-18.

⁴⁸ Por. *Devotionale I* s. 18-23.

Extremae Unctionis – „O porządku udzielenia Sakramentu Ostatniego Namaszczenia”. W rubrykach wprowadzających przedstawiono sam przebieg udzielenia tego sakramentu, jak też omówiono kwestie przygotowania pomieszczenia chorego. Paragraf ten kończy się jednak na odprawieniu obrzędów pokutnych przed udzieleniem absolucji generalnej⁴⁹. W paragrafie trzecim: *Absolutio Generalis a Poena et Culpa* – „Absolucja Generalna od kar i win”, będącym dalszym ciągiem tej samej celebracji, zamieszczono namaszczenie poszczególnych zmysłów człowieka⁵⁰. Dalsza część obrzędu znajduje się już jednak w paragrafie czwartym: *Psalmi Poenitentiales* – „Psalmy pokutne”. Ta część rozpoczyna się od podania testów wszystkich siedmiu psalmów pokutnych, jak też zalecenia odmówienia Litanii do Wszystkich Świętych. W tekście jednak nie ma odnośników, jak też samego tekstu tej litanii. Na zakończenie zamieszczono modlitwy kończące liturgię tego sakramentu⁵¹. Na uwagę zasługuje to, że celebracja tego jednego sakramentu została przedstawiona w trzech kolejnych paragrafach. Ten podział mógł nastąpić ze względu na stałą duchową opiekę wspólnoty nad chorym, która czuwała i oddzielnie udzielała poszczególnych części liturgii chorych. Ponadto niektóre z tych tekstów, jak absolucję generalną czy psalmy pokutne, odmawiano również przy okazji innych celebracji. W porównaniu z *Rituale Romanum* obrzęd ten jest podobny. Nie został tu jednak rozdzielony na poszczególne części. W rytuale tym zamieszczono jednak nieco obszerniejsze rubryki⁵².

W rozdziale trzecim znajdują się modlitwy i celebracje towarzyszące podczas umierania eremity. Został on zatytułowany *De modo adiuvandi morientes Fratres* – „O sposobie towarzyszenia umierającym braciom”. W rubrykach wprowadzających zwrócono uwagę na duchowe wspieranie tego, który był bliski śmierci. Zadaniem przełożonego była więc troska o to, aby zapewnić pustelnikowi, by godnie schodził z tego świata, otoczony modlitwą braci. W paragrafie pierwszym, zatytułowanym *Qualiter admonendus et firmandus sit aegrotus contra inimici tela* – „W jaki sposób powinien być napominany i umacniany chory przeciwko strzałom wroga”, znajdują się szczegółowe wskazania, aby w tych trudnych chwilach celebrans dobierał odpowiednie słowa w zależności od stanu choroby. Umocnieniem miało być również przytaczanie przykładów Świętych, jak też krótkie akty strzeliste.

⁴⁹ Por. *Devotionale I* s. 23-26.

⁵⁰ Por. *Devotionale I* s. 27-30.

⁵¹ Por. *Devotionale I* s. 31-42.

⁵² Por. *Rituale Romanum*, s. 56-63.

Dodatkowo rubryki wspominają o podaniu umierającemu świecy i postawieniu jej u wezłowia, kropieniu wodą pobłogosławioną, jak też uderzaniu w dzwon loretański⁵³. Ukazywanie zaś umierającemu obrazów świętych miało umacniać jego wiarę i czynić go mężnym w walce z pokusami złego ducha⁵⁴.

Paragraf drugi tej celebracji to obrzęd *Qualiter iuvandus sit infirmus iam in extremis vitae constitutus* – „W jaki sposób niech będzie wspierany chory już w ostatnim zrządzeniu życia”. Wskazane modlitwy dotyczą momentu, kiedy zakonnik zbliżał się do śmierci. W tej sytuacji należało zawiadomić przeora oraz pozostałych braci. W tym paragrafie przewidziano modlitwy w formie dialogu z umierającym (*Interrogationes*), jak też wiele krótkich oracji – aktów strzelistych (*Orationes Iaculatoriae*)⁵⁵.

Obrzędy o poleceniu duszy człowieka umierającego zamieszczono w paragrafie trzecim oraz czwartym. Pierwszy z nich zatytułowany został *De commendatione Animae in ultimo agone decertantis* – „O poleceniu duszy w ostatniej agonii walczącej”. Rysem kamedulskim jest dodanie wezwania do św. Romualda w Litani zamieszczonej w tych obrzędach⁵⁶. Celebracja paragrafu czwartego nosi podobnie tytuł: *De commendatione Animae* – „O poleceniu duszy”. Znajdujące się tu modlitwy odmawiane były zaraz po skonaniu człowieka⁵⁷. W *Rituale Romanum* po Soborze Trydenckim stanowią one część obrzędów polecenia duszy i są zatytułowane *In expiratione*⁵⁸.

Ostatni rozdział to obrzędy pogrzebowe. Paragraf pierwszy zawiera celebracje przeniesienia ciała zmarłego zakonnika do kościoła: *De forma deferendi Corpus defuncti ad Ecclesiam* – „O sposobie przeniesienia ciała zmarłego do Kościoła”. Zamieszczone rubryki dokładnie opisują przebieg samej celebracji. Jednocześnie wskazują, że przeniesienie zwłok powinno mieć miejsce między Nieszporami a Kompletą. Po umieszczeniu ciała zmarłego pustelnika pośrodku kościoła recytowano Nieszpory z oficjum za zmarłych. W tym miejscu znajdują się również wszystkie teksty tej godziny kanonicznej⁵⁹.

Obrzędy pogrzebu zakonnika zostały przedstawione w paragrafie drugim: *De Sepultura Fratrum* – „O pogrzebie braci”. Według prezentowanego

⁵³ Dzwonkiem loretańskim dzwoniono nie tylko w czasie agonii chrześcijanina, ale zwyczaj nakazywał również uderzanie w niego podczas burzy. Zob. *Encyklopedia Kościelna*. Red. M. Nowodworski. T. IV. Warszawa 1874 s. 494.

⁵⁴ Por. *Devotionale I* s. 45-47.

⁵⁵ Por. *Devotionale I* s. 47-52.

⁵⁶ Por. *Devotionale I* s. 52-67.

⁵⁷ Por. *Devotionale I* s. 67-78.

⁵⁸ Por. *Rituale Romanum* s. 99-100.

⁵⁹ Por. *Devotionale I* s. 78-86.

źródła pogrzeb powinien mieć miejsce po prymie. Sam obrzęd otwierają teksty oficjum za zmarłych – *Invitorium*, Jutrzni (obecnie Godziny Czytań) oraz Laudesów. Pozostałe modlitwy i celebracje są tożsame z obrzędami zamieszczonymi w potrydenckich księgach rzymskich⁶⁰. Rubryki wspominają, że miejscem pochówku mogły być katakumby lub zwykły grób wykopany w ziemi⁶¹.

W paragrafie trzecim ostatniego rozdziału, zatytułowanym *De officio Sepulturae saecularium ac receptione eorundem ad sepulturam* – „O oficjum pogrzebu świeckiego, jak też przyjęciu go do złożenia do grobu”, księga przewidywała możliwość pogrzebania kogoś, kto nie należał do konwentu pustelników. Podczas tej celebracji przyjmowano zmarłego w bramie eremu i pogrzeb sprawowano w zwyczajny sposób według ksiąg liturgicznych. Omawiane źródło przewidywało możliwość odmówienia części oficjum za zmarłych⁶².

Druga księga dołączona do opisywanego *Devotionale* została napisana w języku polskim. Nosi ona tytuł *Przewodnik. Na drogę wieczności dla Dusz ludzkich obmyślony. Kapłanom zaś na szczęśliwą śmierć disponującym ku używaniu podany*. Księga ta wskazuje na oddzielną część, o czym decyduje choćby paginacja od numeru pierwszego. Dzieło to liczy 54 strony. Nie zostało ono jednak ukończone. Na ten fakt wskazuje kustosz (reklament), jakim jest słowo *Maria* oraz pusta strona 55 z żywą paginacją, ale już bez tekstu. Księga ta została podzielona na dwa traktaty. W poszczególnych paragrafach pierwszego z nich umieszczono następujące przemowy: 1. *Do ostatniej, y dostateczny spowiedzi wiodący*; 2. *Akty przed ostatnią spowiedzią*; 3. *Akt skruchy*; 4. *Akt wiary*; 5. *Akt nadziei odpuszczenia grzechów*; 6. *Brzydzenie się grzechem*; 7. *Żal za grzechy*; 8. *Akt miłości Bożej*; 9. *Przedsięwzięcie poprawy y spowiedzi*; 10. *Napominanie Braci przed spowiedzią chorego*; 11. *Napomnienie chorego po spowiedzi*; 12. *Akt po ostatniej Spowiedzi*. 13. *Akt przed Komunią Świętą*; 14. *Napominanie Chorego po S. Kommunij abo Wiatyku*; 15. *Akt po Kommunij S.*⁶³

Drugi traktat zamieszcza przemowy w związku z udzielaniem sakramentu namaszczenia chorych. Występują tu w następującej kolejności: 1. *Akty przed przyjęciem Ostatniego Olejem Świętym pomazania*. Znajduje się tu

⁶⁰ Por. *Rituale Romanum* s. 105-107.

⁶¹ Por. *Devotionale I* s. 86-122.

⁶² Por. *Devotionale I* s. 123-125

⁶³ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. II s. 1-27 (dalej: *Devotionale II*).

również modlitwa po udzieleniu absolucji generalnej; 2. Akty przy pocałowaniu Obrazu N. Maryi Panny; 3. Napominanie chorego po przyjęciu ostatniego pomazania; 4. Akty po przyjęciu ostatniego Pomazania; 5. Modlitwa do Tryocy Przenajświętszej; 6. Modlitwa S. Augustyna o wszystkich Artykułach męki Pana Jezusa, umierającym dla dostąpienia odpustów bardzo potrzebna; 7. Modlitwa przed Krucyfiksem, nabożnie ma być mowiona; 8. Akty pragnienia szczęśliwej śmierci; 9. Modlitwa wielce nabożna do Pana Jezusa w której człowiek suplikuje przez zasługi gorzkiej Męki jego o odpuszczenie grzechów y szczęśliwe skonanie; 10. Modlitwa Wielce Nabożna przed skonaniem ma być mowiona z ufnością, przy żalu serdecznym za grzechy pochodzącym z miłości Boskiej, a gdy Sam chory dla słabości mówić nie może, przy namniey z nabożnym affektem niech słuca, gdy ja kto przy nim mówi; 11. Akty chorego przed krucyfiksem; 12. Akty przed Obrazem Najświętszej Maryi Panny⁶⁴.

Omawiane źródło stanowi uzupełnienie pierwszej części, w której opisano celebracje sakramentów chorych.

W kolejnej, trzeciej księdze prezentowanego *Devotionale*, zamieszczono krótkie teksty modlitewne. Teksty te zostały napisane inną ręką niż poprzednie dwie części. W tytule znajduje się wezwanie: *Iesus † Maria. Iesus Nazarenus Rex Iudeorum*. Rozpoczynają je błogosławieństwa związane z kultem Świętych. W czasie tych błogosławieństw celebrans kreślił znak krzyża na czole otrzymującego błogosławieństwo. Jako pierwsze występuje błogosławieństwo św. Antoniego z Padwy, a następnie św. Franciszka, Maryi dane Apostołom (*S. Mariae ad Apostolos*), św. Andrzeja z Krety oraz św. Wincentego wyznawcy. Na końcu znajdują się dwa egzorcyzmy. Pierwszy z nich nosi tytuł: *Ad cognoscendum si aliquis vexatur a Spiritibus immundis* – „Poznanie, czy ktoś jest dręczony przez duchy nieczyste”, drugi natomiast: *Oratio contra omnes tum maleficio[um], tum daemonum incursus* – „Modlitwa przeciwko wszelkim napaściom i tego co złe, i demonów”. Teksty zawarte w tej części noszą imprimatur Bartłomieja Rocca z Palermo⁶⁵.

Kolejną część stanowią doklejone dwie karty, na których na trzech stronach zapisano różne modlitwy. Pierwszą z nich jest modlitwa św. Grzegorza papieża (590-604), która została zapisana złotymi literami w kaplicy św. Andrzeja. Odmówienie tej modlitwy przez kolejnych trzydzieści dni dawało

⁶⁴ Por. *Devotionale II* s. 27-54.

⁶⁵ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. III s. 1-8.

przywilej na tyle dni wcześniej przewidzieć swoją śmierć. Na drugim miejscu znajduje się wykaz uzyskania odpustów nadanych krzyżom i karawakom od papieży: św. Piusa V (1566-1572), Grzegorza XV (1621-1623) i Urbana VIII (1623-1644), dopiero co potwierdzonych przez Innocentego XII (1691-1700) i przetłumaczonych z języka hiszpańskiego na łaciński. Nota zamieszczona pod koniec wskazuje na oryginał – tekst ukazał się nakładem drukarni Jana Mesniera, którego właścicielem był kardynał Luis Antonio Belluga (1662-1743). Ponieważ był on kardynałem od 1719 r., dlatego też należy przypuszczać, że drukowany prawzór pochodzi z pierwszej połowy XVIII wieku. Kolejny tekst przypomina o odpuszczeniu *Exaudiat*, udzielonym Kongregacji Pustelników Kamedułów Góry Koronnej przez papieża Urbana VIII (1623-1644), oraz innych odpustach związanych z oktawą Uroczystości Najświętszego Ciała Chrystusa, które zostały nadane już przez papieży: Urbana IV (1261-1264) i Eugeniusza IV (1431-1447). Ostatnie dwa teksty w tym dodatku to modlitwa *Obsecro Te dulcissime*, z którą papież Klemens VIII (1592-1605) złączył odpust 2300 lat, oraz oracja po Mszy św. *Anima Virginis* – „Duszo Dziewicza”, zbudowana według metrum *Anima Christi*⁶⁶.

Traktatem ascetycznym jest kolejna część, doklejona do pierwotnej księgi, a format kart jest nieco mniejszy od pierwszych dwóch części tego źródła. Tekst ten, w języku polskim, został napisany inną ręką. Liczy jednaście stron. Tytuł tego dzieła brzmi *O chwalebnym Pielgrzymstwie Pana Jezusowym*. Rozpoczyna je modlitwa do Chrystusa, który jako pielgrzym jest bliski człowiekowi również wtedy, gdy przebywa w niebie, towarzysząc ludziom na ziemi. Następnie odmawiano: *Akty Zawdzięczenia Męki Pańskiej* – w tych krótkich modlitwach rozważano poszczególne etapy cierpienia Jezusa. Ostatnia część tej modlitwy została zatytułowana *O wesołym zmartwychwstaniu Pańskim* i kończy się modlitwą upraszającą łaskę zbawienia dla modlącego się⁶⁷.

Innym kopistą jest autor następnej części. Nosi ona tytuł *Pamięć Żywa y Uwaga Prawdziwa Czterech Rzeczy Ostatnich Śmierci Sądu y Wieczności Złej y Dobrey każdemu Człowiekowi Chrześcijańskiemu dla Zbawienia Ogłoszona. In Monte Argentino. Anno Domini 1737*. Napis u dołu strony wskazuje, że tekst ten został opracowany na podstawie pism bł. Dominika

⁶⁶ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. IV s. 1-3.

⁶⁷ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. V s. 1-11.

z zakonu św. Brunona Kartuza († 1101)⁶⁸. Jako jedyna część rękopiśmienna tej księgi sygnowana jest wyraźną datą oraz miejscem powstania: *Mons Argentinus* – Bielany Krakowskie. Traktat ten zapisano czterowierszem rymowanym w 55 strofach na 29 stronach. Równolegle umieszczono po lewej stronie tekst łaciński, a po prawej tłumaczenie polskie⁶⁹. Do tego traktatu zostały dołączone jeszcze inne teksty tylko w języku łacińskim. Należą do nich: *Ad Regem Regum Ad Dominum Dominantium Supplex appellatio ante Iudicium* – „Do Króla królów, do Pana Panów pokorna przemowa przed sądem; *Litaniae ad Sacratissima ac Sanctissima Quinque Vulnera Domini Iesu Christi Salvatoris Nostri* – „Litanie do najdroższych i najświętszych Pięciu Ran Pana Jezusa Chrystusa Zbawiciela naszego”; *Triginta tres Petitiones per Merita triginta trium annorum Vitae Christi* – „Trzydzieści trzy prośby przez zasługi trzydziestu trzech lat życia Chrystusa”. Na zakończenie odmawiano modlitwę dziękczynną. Pod ostatnią oracją znajduje się dedykacja. Tekst jest jednak do końca nieczytelny, ze względu na skłócenie z ostatnią częścią tej księgi. Próba rekonstrukcji przynosi następujący wynik: *Ad M.D.G. D.G.M. & NN. [SS. PP] (?) ac Sanctorum Omnium Venerationem. Amen.* Można zaproponować odczytanie: *Ad M.[aiorem] D.[ei] G.[loriam] D.[ei] G.[enetricis] M.[ariae] & [et] NN.[ostrorum] SS.[anctorum] PP. [atrum] [?] ac Sanctorum Omnium Venerationem. Amen* – „Na większą chwałę Boga, Bożej Rodzicielki Maryi i naszych świętych Patronów, jak też ku czci wszystkich Świętych”⁷⁰.

Ostatnią częścią prezentowanego źródła liturgicznego jest czterostronicowy starodruk w języku polskim zatytułowany *Hasło Katolickie Na Rok Pański 1749. Mające służyć do Całego, a naybardziej ostatniego terminu życia. Święty Jozef Patron w Krakowie dla wszystkich obrany. Na Rok Zbawienia Naszego 1749.* Na początku przedstawiono życie św. Józefa na podstawie tekstów biblijnych i świadectw apokryficznych. Na drugim miejscu znajduje się sentencja, którą należało często odmawiać, a która została zaczerpnięta z pism św. Augustyna (*Sermo 64 de verb. Dom.*). Stanowi ona napomnienie, aby starać się o zdobycie życia wiecznego. Kolejny fragment

⁶⁸ Zapewne chodzi tu o Dominika z Prus, zwanego również Dominikiem z Trewiru (1382-1460), pisarza mistycznego, który wstąpił do klasztoru kartuzów w Trewirze. Ułożył on własną wersję różańca, wzorując się na dworskich pieśniach. Składała się ona z 50 różnych klauzul do medytacji życia Zbawiciela. Por. W. D a n i e l s k i. *Dominik z Prus*. EK 4 kol. 65.

⁶⁹ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. VI s. 1-29.

⁷⁰ Por. tamże s. 30-40.

tego źródła nosi tytuł *Praktyka duchowna, albo ćwiczenie się chrześcijańskie*. Występuje tu sześć punktów, mających na celu ożywić nabożeństwo do św. Józefa. Po nich zamieszczono siedem tajemnic boleści oraz siedem radości św. Józefa. Kończy je krótki akt zawierzenia św. Rodzinie, w którym modlący się poleca Świętym Patronom swoją duszę i ciało, jak też całe życie i moment skonania⁷¹.

PODSUMOWANIE

Historia liturgii w Polsce jest ważnym przedmiotem badań, a kwerendy biblioteczne oraz archiwalne pozwalają na odkrywanie i publikowanie ciągle nowych źródeł. Szczególnie ważne są ośrodki zakonne, będące świadkami nie tylko tradycji rzymskiej, ale również własnej, podkreślającej tożsamość danej wspólnoty. Do tych miejsc należy zaliczyć eremy kamedulskie, które w historii liturgii w Polsce odegrały ważną rolę, ale ze względu na specyfikę prowadzonego życia pustelniczego są nieraz dostępne tylko dla wąskiego grona odbiorców. Od pierwszej fundacji w 1605 r. w Krakowie pustelnie stanowiły i stanowią centra Służby Bożej, głębi modlitwy, pokuty i prostoty.

Zaprezentowane rękopisy liturgiczne biblioteki kamedułów w Bieniszewie, choć pochodzą z XVIII wieku, stanowią ważny przyczynek do poznania potrydenckiej liturgii zakonnej na ziemiach polskich. Powstały one na użytek eremitów. Cechą charakterystyczną jest, że oprócz tekstów liturgicznych znajdują się tu teksty prywatnych modlitw, będących odzwierciedleniem nie tylko duchowości kamedulskiej, ale również tendencji osiemnastowiecznych. Na uwagę zasługuje fakt, że znajdują się tu nie tylko fragmenty w języku łacińskim, ale również polskim, wskazując tym samym na polonizację liturgii w naszej Ojczyźnie.

W omawianych źródłach występują teksty, którymi posługiwano się często w życiu pustelniczym. Należą do nich celebracje zakonne, jak obłóczyny czy profesja eremity. Biorąc pod uwagę jednak codzienne życie pustelników, nie zabrakło w nich również celebracji błogosławieństw. Można tu odnaleźć obrzędy własne, jak pobłogosławienie medalików, krzyży św. Benedykta czy też koronki św. Romualda, ale również wspólne dla liturgii potrydenckiej. Należy podkreślić, że wprawdzie zgodnie z duchem epoki w wielu tych

⁷¹ Por. *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*. Cz. VII s. 1-4.

celebracjach występują modlitwy o charakterze egzorcyzmów, to jednak dobór i proklamacja tekstów biblijnych podczas niektórych obrzędów umieszcza błogosławieństwa w perspektywie historiozbowczej, przyzywając wydarzenia zarówno ze Starego, jak i Nowego Testamentu.

Podobną rolę odegrały przepisane teksty związane z odwiedzinami i udzielaniem sakramentów chorym, jak też umierającym. Z troską o całą wspólnotę o dobro wieczne współbrata ukazuje, że w życiu pustelniczym miłość bliźniego w wymiarze ziemskim znajduje się na ważnym miejscu. Teksty egzort pozwalają poznać nie tylko teologię choroby i śmierci, ale również wskazują, jakich argumentów używano, aby pocieszyć i umocnić umierającego pustelnika.

Teksty prezentowanych źródeł powstały na przestrzeni ponad stu lat. Wskazują na to kompilacje różnych części zszywanych w jedną całość i posiadających kilka własnych paginacji. W omawianych kodeksach dało się zauważyć kilku kopistów, na co wskazuje różny charakter pisma. Zużycie kart sugeruje, że znalazły one zastosowanie w życiu wspólnoty. Brak iluminacji, skromna oprawa to – z jednej strony – wyraz prostoty życia pustelniczego, a z drugiej mogące występować problemy finansowe w XVIII wieku, kiedy wznoszono murowany kościół. Pierwszy z tych kodeksów rękopiśmiennych liczy 106 stron. Został zapisany obustronnie, a numery znajdują się w górnych naprzeciwległych rogach. Kodeks zachował się w dobrym stanie. Ślady palców, jak też rozmazane pismo, wskazuje na używanie tej księgi w życiu eremickim. Bardziej zniszczone karty z tekstami błogosławieństw chorych, są znakiem, że tymi tekstami posługiwano się częściej.

Drugi kodeks składa się natomiast z sześciu niezależnych rękopiśmiennych części oraz doklejonego starodruku. Karty zostały zapisane po obu stronach i liczą odpowiednio 127, 54, 8, 3, 11, 40 i 4. W pierwszych dwóch częściach umieszczono numery stron w górnym zewnętrznym rogu oraz paginację żywą. Pozostałe części tego kodeksu nie mają numerów stron. Bardziej zniszczone karty części drugiej, piątej, szóstej i ostatniej wskazują na częstsze posługiwanie się tymi tekstami modlitewnymi.

Należy żywić nadzieję, że przybliżenie liturgii kamedułów poprzez prezentację źródeł stanie się bodźcem do dalszych prac, jak też zwróceniem uwagi na metafizykę celebracji, która w naturalny sposób domaga się ciszy, skupienia i zanurzenia w *sacrum*.

BIBLIOGRAFIA

- Daniel ski W.: Benedykcyj nał. EK II kol. 217-218.
- Harper J.: Formy i uklad liturgii zachodniej od IX do XVIII wieku. Kraków 1997.
- Kopeć J. J.: Źródła rękopiśmienne. W: Studia z dziejów liturgii w Polsce. Red. J. J. Kopeć. Warszawa 1975.
- Poprawa A.: Pustelnia ojców kamedułów w Puszczy Kazimierskiej w województwie łódzkim. Rys historyczny od założenia eremu do czasów obecnych. Bielany 1934.
- Szczaniecki P.: Kameduli. W: Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia. Tyniec 1981 s. 103-120.
- Szymański S.: Trzysta lat eremu kamedułów w Bieniszewie. „Przewodnik Katolicki” 55: 1965 s. 326-327.
- Urban J.: 50-lecie powrotu ojców kamedułów do pustelni „Srebrna Góra” w Bieniszewie. ŻM 35:1987 z. 9-10 s. 143-149.
- Zarewicz L.: Zakon Kamedułów. Jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i na Litwie. Kraków 1871.

DIE LITURGISCHEN MANUSKRIPTE
DER BIBLIOTHEK DER KAMALDULENSER IN BIENISZEW
DIE MATERIALIEN FÜR STUDIEN VON DEN LITURGISCHEN QUELLEN

Zusammenfassung

Die liturgischen Quellen der Ordensgemeinschaften gehören zu den unerlässlichen Elementen der Forschungen über die Liturgie in Polen. Zu den wichtigsten Orten, in denen Gottesdienst bis heute gefeiert wird, gehört das Kloster der Kamaldulenser in Bieniszew, das neben Konin in Mittelpolen steht. Dieser Ort, der mit der polnischen Eigenstaatlichkeit verbunden ist, hat eine große Rolle vom XVII Jahrhundert bis heute gespielt, als Ort der Kontemplation und des Gebetes. Die erhaltenen liturgischen Manuskripte in dieser Einsiedelei sind der Gegenstand von dieser wissenschaftlichen Arbeit.

Die zwei vorgestellten liturgischen Manuskripte aus der Bibliothek der Kamaldulenser in Bieniszew: *Manuale de Benedictionibus. Eremus Bieniszewski 1780* und *Devotionale ab diversis Eremitis compositum ab anno 1710-1820 etiam in diversis Eremitis*, obwohl sie aus dem XVIII Jahrhundert stammen, sind der wichtigste Beitrag für Erkennung der Liturgie in Polen nach dem tridentinischen Konzil. Sie entstanden für den internen Gebrauch der Einsiedler in ihrem Kloster. Das Charakteristikum ist, dass sich neben den liturgischen Texten auch die privaten Gebete der Eremiten dort befinden. Diese sind die Widerspiegelung, nicht nur der kamaldulenser Spiritualität, sondern auch der Tendenzen des achtzehnten Jahrhunderts. Bemerkenswert ist, dass in den Manuskripten nicht nur die lateinischen Texte sind, sondern auch Schriften in der polnischen Sprache aufscheinen. Dieses ist ein Hinweis auf die Poloniesirung der Liturgie im XVIII Jahrhundert.

In den besprochenen Quellen befinden sich die Texte, die oft im Leben der Einsiedler benutzt wurden. Durch 110 Jahre wurden die Manuskripte immer wieder ergänzt. Das Aufzeigen der verschiedenen kompilierten Teile, die zusammengebunden sind und eine eigene Paginierung haben, hat viel Zeit in Anspruch genommen. Im anschließenden Kodex bemerkte man mehrere Abschreiber, denn die verschiedene Handschriften zeigen dieses. Der Gebrauch der Karten zeigt die Suggestion dass die Manuskripte Anwendung im gemeinschaftlichen Leben gefunden haben. Der Mangel der Illumination, der schlechte Einband, das sind die Kennzeichen der Einfachheit

vom Leben in der Einsiedelei. Die Karten mit den Texten vom Krankensegen und mit den privaten Gebeten sind mehr abgegriffen und sind daher ein Zeichen, dass diese öfter benutzt wurden.

Zusammengefasst von Waldemar Pałęcki MSF

Słowa kluczowe: kameduli, pustelnicy, rękopisy liturgiczne, liturgia po Soborze Trydenckim, namaszczenie chorych, benedikcyjne, prywatne modlitwy, profesja pustelnicza.

Schlüsselworte: Kamaldulenser, Eremiten, die liturgischen Manuskripte, die Liturgie nach dem tridentinischen Konzil, Krankensalbung, Benediktionale, die privaten Gebete, die Eremitenprofession.

Key words: Camaldolese, eremites, the liturgical manuscripts, liturgy after the Council of Trent, anointing of the sick, benedikcyjne, the private prayers, the eremite profession.